



Araştırma Makalesi • Research Article

İslam Eğitimi Perspektifinden Değerler Eğitiminde Özne Problemi*

Subject Problem in Values Education from the Perspective of Islamic Education

Bülent Uğur Koca ^{a,**}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Muş /Türkiye
ORCID: 0000-0001-8908-7525

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 04 Eylül 2019
Düzeltilme tarihi: 03 Mart 2020
Kabul tarihi: 25 Mart 2020

Anahtar Kelimeler:

Değerler Eğitimi,
Değerlerin Öznesi,
İslami Eğitim,
Din Eğitimi

ARTICLE INFO

Article history:

Received 04 September 2019
Received in revised form 03 March 2020
Accepted 25 March 2020

Keywords:

Values Education,
Subject of Values,
Islamic Education,
Religious Education

ÖZ

Değerler eğitiminde öğretim programları belirlenirken; amaçlar, içerik, yöntem ve uygulamalar genellikle seküler paradigmanın bir ürünü olarak yapılandırılmaktadır. Programlarda değerler eğitiminin gerekçesi, hangi özne dikkate alınarak belirleneceği türünden sorular modern ve postmodern paradigma doğrultusunda belirlenmektedir. Oysa sorunun sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi için seküler paradigmanın çizdiği sınırların ötesinde farklı perspektiflerin işe koşulması gerektiği kaçınılmaz görünmektedir. Bu çalışmada değerler eğitiminde temel belirleyici unsurlardan biri olan “değerlerin öznesi” konusu ilgili literatür taranarak araştırmaya tabi tutulmuştur. İnsani değerlerin öğretimi sorununun bir kesiti, yorumsamacı yöntemle eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmış, ardından vahiy merkezli düşünce penceresinden çözüm önerileri sunulmuştur. Bu bağlamda değerler eğitiminde birey ve toplum temelli özne yaklaşımları irdelenmiş ardından İslami temeller çerçevesinde “özne” konusu ve değerler eğitimine etkileri ele alınmıştır. Araştırmanın değerler eğitimi literatürüne ilkesel bazda farklı bir katkı sunması öngörülmektedir.

ABSTRACT

While determined the curriculum in values education; objectives, content, method and practices are structured as a product of secular paradigm. In programs the questions such as the rationale of values education, which subject is determined by taking into consideration, are determined in line with the modern and postmodern paradigm. However, it seems inevitable that different perspectives should be considered beyond the limits drawn by secular paradigm to evaluate the problem in a healthy way. However, it seems inevitable different perspectives should be considered beyond the limits of modernity to evaluate the problem in a healthy way. In this study, “the subject of values” has been dealt with by searching related literature. A cross-section of the problem of teaching human values has been dealt with from a critical point of view with the interpretive method, and then solutions have been presented through revelation-centred thinking. In this context, individual and community based subject approaches in values education are examined and then the subject of “subject” and its effects on values education are discussed within the framework of Islamic foundations. The study is expected to make a different contribution on a principle basis to the values education literature in general.

1. Giriş

Değer, değerlerin yapısı, değerlerin öznelliği ya da nesnelliği gibi konular ahlâk felsefesinin önemli problemleri arasında yer almaktadır. Değerler, varlık âleminde bulunan; taşların, ırmakların, ağaçların, kısaca “kaba” olguların dünyasında bulunmazlar (Kılıç, 1996, s. 355-356). Bu açıdan değerler,

özel bir varlık olan insanla beraber anılan ve insanı diğerlerinden farklı kılan en önemli özelliklerden biri olarak kabul edilir. Öğrenme sürecine doğumla birlikte başlayan insan, ihtiyaç hissettiği birçok şeyi yaşayarak idrak eder. Aynı zamanda insan bu süreç içerisinde hayatın önüne çıkardığı değişik seçeneklere karşı bir pozisyon belirleyerek karar vermeyi öğrenir. İnsanlar sürekli olarak iletişim ve

* Bu makale “İslam Eğitimi Perspektifinden Değerler Eğitiminde Özne Problemi ” adıyla 12-13 Nisan 2019 tarihinde İstanbul’da düzenlenen Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi’nde sunulmuştur.

**Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: bulentugurkoca@gmail.com

etkileşim içerisinde olmalarından dolayı, doğru ve yanlış ifade eden eylem ve davranışların kaçınılmaz muhatapları konumundadırlar.

Değerler; kişiden kişiye, toplumdan topluma değişim gösterse de insan ve değer arasındaki etkin ilişki her dönemde kendisini hissettirmiştir. Bundan dolayı bireylere ve topluma yön veren, davranışları belirleyen ilkeler ve tercihler söz konusu olduğunda akla ilk gelen etken “değerler” olmaktadır. Toplumlardaki bu değerler, geniş anlamda tarihi, kültürel, sosyal ve ekonomik etkenler başta olmak üzere çeşitli faktörlere bağlı olarak şekillenir. Değerler, toplum içerisinde her türlü olayı anlamlandırmada, öncelikli ve belirleyici etken durumundadır. Her toplum ve birey, sahip olduğu değerler çerçevesinde hayatına ve davranışlarına yön verir ve önceliklerini onlara göre belirler (Ural, 2000, s. 73).

İnsana özgü, insanı insan yapan ve onu diğer canlılardan ayıran bir nitelik taşıyan değerler; bireyin hayatında önemli bir yere sahip oldukları gibi, toplumsal kültürün de önemli bir parçasını oluşturur (Güngör, 1996, s. 25). Değerlerin bireyin düşünce, tutum ve davranışlarında birer ölçüt olarak ortaya çıkıp, bireyde gelişen bilişsel ve duyuşsal süreçleri etkilemeleri, bireyin davranışlarının dolaylı veya dolaysız olarak değerler tarafından yönlendirildiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra değerler, toplum tarafından benimsenen birleştirici olgular, toplumun sosyal ihtiyaçlarını karşıladığına inanılan ölçütler olmaları sebebiyle toplumun kültürel kalıplarını yansıtmaya yönüyle de önemlidir (Özgül, 2004, s. 349-350). Değerler, daha çok nesnelere veya olayların bir toplum veya bir kişi için taşıdığı önemi ortaya koymada gündeme gelir (Ozankaya, 1975, s. 31). Bu manada değerler, insanların davranışlarında neyin doğru, neyin yanlış olduğu, neyin istenilir veya kabul edilebilir, neyin kabul edilemez olduğu konusunda taşıdıkları fikirleri gösterir (Marshall, 1999, s. 21). Dolayısıyla değer; insan bir eyleme karar verirken veya tercih yapma durumunda kaldığında, alternatiflerin birini seçmeye yarayan, yol gösterici nitelikteki içyapıya ait bir ilke, bir inanç olarak ele alınabilir (Önal, 2006, s. 51). Buradan hareketle değerlerin, alternatifler arasında bir seçim söz konusu olduğunda gündemimize aldığımız, karar vermeyi ve tercih yapmamızı etkileyen bir yapı olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Bu sebeple değerlerin genellikle tercihlerin bulunduğu ortamlarda gündeme geldiği söylenebilir (Koca, 2018, s. 18). İnsanın neyi, niçin, neye göre tercih ettiği ise daha çok onun ahlaki değerleriyle ilişkilidir. Tercihin var olduğu yerde ahlak ve değerlerden söz etmek zorunludur. Bu sebeple ahlaki değerlerin insan için önemli bir ihtiyaç olduğu yadsınamayacak kadar açıktır. Nitekim ahlak ve değerler konusuna oldukça esnek bir pozisyonda duran düşüncelerin dahi, insanlığın doğa yasalarının bilgisinden veya teknik becerilerden daha yoğun bir şekilde ahlaki bilgi ve becerilere ihtiyaç duyduğunu kabul etmesi gerçekten dikkate değerdir (Bauman, 2016, s. 30). Bu noktada insan türü için, ahlak ve değerlerden ve bunların eğitiminden bahsetmenin, abesle iştigal türünden bir çaba olmadığı açıktır.

Ahlaki değerlerin bir vakıa, bir ihtiyaç olduğu ve her insanda ve toplumda belli şekillerde tezahür ettiği konusunda genel olarak bir ihtilaf söz konusu değildir. Bir başka yönüyle değerlerin ihtiyaç olduğu konusunda büyük bir uzlaşma vardır. Bununla birlikte ahlaki sorular insan hayatının merkezinde yer almasına rağmen, insanlar onunla ilgili tartışmaları kesin

bir sonuca bağlayamamıştır. Düşünsel farklılıklar, özellikle değerlerin tespit edilmesindeki temel ölçüt üzerinde yoğunlaşmaktadır. Değerler hakkındaki belki de en temel anlaşmazlık değerlerin belirlenmesi noktasındadır. Bir şeyin değer olduğunu nasıl ve neyle biliriz? Değerler ontolojik bir hakikatten mi beslenir? Değerlerin bilgisine ulaşmanın yolu nedir? vb. sorulara verdiğimiz cevaplar, bizim değerler konusuna hangi perspektiften baktığımızı gösterir.

Eğer değerler temelde ontolojik olarak insandan ve toplumdan bağımsız hakikat taşıyorlarsa; bu durumda insan ve toplum için değerlerin keşfedilmesinden söz edilebilir. Eğer değerler bireylerin ve toplumun bir ürünü olarak kabul edilirse; bu durumda da değerlerin icadı ve inşası söz konusu olur. Her iki durumda da değer belirleyicinin, bir başka deyişle değerleri icat ve inşa eden öznenin, değerler eğitimi konusunda temel unsur olduğu görülmektedir. Bir kavram olarak değerleri tanımlarken dahi bu öznenin hareketle kapsam ve sınırları belirlememiz gerekmektedir. Değer kelimesi Türkçede değişik kullanım şekilleri dikkate alındığında, “bir şeyin sahip olduğu yüksek vasıf” şeklinde tarif edilir (Doğan, 1986, s. 235). Bu çalışmada değerlerin öznesi olarak ele aldığımız ve sorguladığımız unsur, o şeye sahip olduğu yüksek vasfı takdir edendir. Konuyla ilgili şimdiye kadar yapılan çalışmaların değerler eğitimi bireycilik ve toplumculuk bağlamında ele aldığı görülmektedir. Araştırmanın konu ile ilgili tartışmalara başka bir perspektif kazandırması açısından literatüre olumlu bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmada detaylı literatür tarama ve literatür karşılaştırma yöntemi ile değerleri belirlemede özne yaklaşımı üç farklı bakış açısı üzerinden ele alınmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde değer anlayışları ve değer belirlemedeki yaklaşımlar detaylı bir şekilde ele alınmış, ikinci bölümde değerler eğitiminde özne probleminin İslâm coğrafyasındaki değer eğitimine etkileri incelenmiştir. Sonuç ve öneriler bölümüyle çalışma tamamlanmıştır.

2. Değer Anlayışları

Bu başlıkta farklı değer anlayışları incelenecektir. Her bir değer anlayışının belirleyicisi, düşüncenin bütün görünümünde etkili olduğu için o değer öznesi olarak kabul edilmiştir. Birincisi daha çok postmodern düşüncenin insanı özne kabul eden değer anlayışı, ikincisi toplumu özne kabul eden değer anlayışıdır. Üçünü değer anlayışı ise değerlerin aşkın bir öznesi olduğunu kabul eden anlayıştır.

2.1. İnsanı Özne Kabul Eden Değer Anlayışı

Değerler konusunda insanı temel belirleyici olarak kabul eden anlayış, her insanın kendi değerlerini kendisinin oluşturduğuna inanan bir yaklaşımdan doğmaktadır. Dolayısıyla değerlerin temel belirleyicisi olarak bireyi esas alır. Bu düşüncede birey; duygu, deneyim, zihin dünyası, birikim, etkileşim ve arzularıyla bir bütün olarak kabul edilir. Bu özellikleriyle birey; gereksinimleri, ilgileri, önyargıları ve kültürel birikimiyle gerçeği şekillendirir. İlk rölativist olarak kabul edilen sofist Protogoras'a göre; “insan her şeyin ölçüsüdür; her bir şey bana nasıl görünüyorsa benim için öyledir, sana nasıl görünüyorsa senin için öyle” (Kranz, 1994, s. 194). Eğitimde radikal yapılandırmacılığın da hareket noktasını belirleyen bu yaklaşım, değerlerin göreceliliği ve bireyselliği üzerinde durur. Değer üreten bir varlık olarak kabul edilen İnsan, zaman, mekân ve ortama

göre kendi değerlerini kendisi üretir. İnsanların ahlaki olarak iyi veya kötü diye nitelendirilmeleri yanlıştır. İnsanlar ahlaki olarak müphem kabul edilir. Müphemlik yüz yüze insan ilişkilerinin ilk sahnesinde yer alır. Bu düşünceye göre insan birlikteliğinin yapısı düşünüldüğünde, müphem olmayan bir ahlak varoluşsal olarak imkânsızdır. Dolayısıyla ahlaki davranış garantilenemez (Bauman, 2016, s. 22). Ahlaki benlik aynı zamanda temeli olmayan bir benliktir. Üzerine duracağı zemin olarak ahlaki itkiye sahip olduğu kabul edilir. Bu itkinin dışında başka bir zemin kabul edilmez (Bauman, 2016, s. 91).

Değerleri belirlemede özne olarak insanı kabul eden yaklaşım, tereddüt ve şüpheyi kaçınılmaz olarak kabul ettiği için, bütün sıkıntılara rağmen “güvenmemeyi” kendisi için tek çıkış noktası olarak kabul eder. Bu konuda Zygmunt Bauman’ın (2016, s. 30) şöyle diyor: “Böyle bir hayatta ‘doğa yasaları’nın bilgisinden ve teknik becerilerden daha sık ve yoğun bir şekilde ahlaki bilgi ve becerilere ihtiyaç duyuyoruz. Ama bu bilgi ve becerileri nereden edineceğimizi bilmiyoruz. Bu bilgi ve beceriler bize sunulduğu zamanda onlara tam anlamıyla güvenip güvenemeyeceğimize emin olamıyoruz.” Bauman içindeki bu güvensizliği bulunduğu çağa genelleyerek şöyle der:

“İçinde bulunduğumuz çağ, ahlaki müphemliğin güçlü bir şekilde hissedildiği çağdır. Bu çağ bize daha önce hiç sahip olmadığımız bir seçim özgürlüğü sunar ama öte yandan bizi daha önce hiç bu kadar ıstıraplı olmayan bir tereddüt durumuna sokar. Seçimlerimize ilişkin olarak bizi sürekli tedirgin eden sorumluluğun bir kısmının omuzlarımızdan kaldırılabilmesi için, güvенеbileceğimiz ve bel bağlayacağımız bir yol gösterici özleriz. Ama güvенеbileceğimiz otoritelerin hepsine karşı itirazlar vardır ve her biri aradığımız garantiyi verecek kadar güçlü görünmez. Sonunda hiçbir otoriteye güvenemeyiz, en azından hiçbirine tamamen ve uzun süre güvenemeyiz. Her yanılmazlık iddiasına kuşkuyla yaklaşmadan edemeyiz. Yerinde bir deyişle ‘postmodern ahlaki kriz’ olarak adlandırılan krizin en ağır ve en belirgin pratik yönü budur.” (Bauman, 2016, s. 36).

Bauman düşüncelerini ortaya koyarken, “seçimlerimize ilişkin olarak bizi sürekli tedirgin eden sorumluluğun bir kısmının omuzlarımızdan kaldırılabilmesi için, güvенеbileceğimiz ve bel bağlayacağımız bir yol gösterici özleriz.” diyerek aslında tamamen insani ve içkin bir itkiye dikkat çekmiştir. Fakat bu özlemin sebebi üzerine gidip, tamamen insani olan bu duygu üzerinde yoğunlaşmayı bir kenara bırakarak, çaresiz bir şekilde kendini ve insanlığı güvensizlik çukuruna itmeyi tercih etmiştir. İnsan içindeki güven arzusunun susturup, güvensizliğe ikna edilip, hayatın gerçeği olarak güvensizliği asıl kabul edince, kendini postmodern kuramın kucağında bulmuştur. Bu tür kuramlara göre kendi varsayımlarımızı ya da başkalarının sürekli bir eleştirel incelemeye tâbi tutma zorunluluğumuz vardır (Haynes, 2014, s. 25). Her şeyin eleştirel düşünceye tâbi tutulması ister istemez güvensizliği beraberinde getirir. Oysa insan, güvenmek istemektedir. İnsanda biyolojik ve psikolojik olan arzuların mutlaka onun için önemli bir değeri vardır. Eğer güven duygusu ve ihtiyacı, her insanda var olmasına rağmen, yok edilmesi gereken bir duygu olarak sunuluyorsa; bu iddianın çok sağlam argümanlara sahip olması gerekir. Eğer asıl olan güvensizlikse, insan neden

güvenme ihtiyacı hisseder? Güven arzusu insan için doğal bir arzu mudur? Yoksa psikolojik bir rahatsızlığın göstergesi midir? Bu sorulara ikna edici cevaplar verilmeden güvensizliği esas kabul etmek, bir nevi kolayca kaçma olarak görülmektedir. Çünkü söz konusu olan bütün insanlığın psikolojisidir. Bütün insanların kendini felakete sürükleyecek bir duyguya sahip oldukları düşüncesi ise tutarlı görünmemektedir.

Değerlerin tespitinde insanı özne kabul eden yaklaşım, insanın değer vermesine ve değerlendirmesine yönelik herhangi bir sebep aramaz. İnsan niçin ahlaklıdır? İnsanın değer belirleme kriterlerinin temeli nedir? türünden sorular genellikle cevapsız kalır. Bu yaklaşım sahiplerine göre, “Ahlakın hiçbir temeli yoktur. Hiçbir nedeni hiçbir belirleyici etkisi yoktur” (Bauman, 2016, s. 26). Onlar, ahlaki benliği aynı zamanda temeli olmayan bir benlik olarak kabul ederler. Onun üzerinde durduğu zeminin de ahlaki itki olduğu kanaatini taşırlar. Bu itki ahlakın sahip olduğu tek zemin olarak kabul edilir (Bauman, 2016, s. 91). Oysa herhangi bir itkinin harekete geçebilmesi için ona güç veren bir esasın olması gerekmektedir. Yaklaşımında bu esas araştırma yoluna gidilmediği için, insanlar ahlaki olarak müphem kabul edilir. Onlara göre, müphemlik yüz yüze insan ilişkilerinin ilk sahnesinde yer alır. İnsan birlikteliğinin yapısı düşünüldüğünde, müphem olmayan bir ahlaki, varoluşsal olarak imkânsız görürler. Bu sebeple ahlaki davranışın garantilenemeyeceği yargısına ulaşırlar (Bauman, 2016, s. 22).

Değerleri inşa eden özne olarak kimi belirlersek belirleyelim, değerler çerçevesinde hayatını yönlendirme ihtiyacı hisseden insanın, değerleri davranışa dönüştüren somut bir varlık olması yönüyle ihmal edilmemesi gerekir. Bu durumda insan değerlerin öznesi midir yoksa uygulayıcısı mıdır? İnsanın kendince değer veren bir varlık olması değer öznesi olması için yeterli midir yoksa değil midir? Bu soruların cevabının öncelikle insan-değer ilişkisi içerisinde aranması uygun olabilir.

Değerler açısından bakıldığında insan dört yönlü bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır:

- ✓ Değerlendiren
- ✓ Değer alan/veren
- ✓ Değerleri taşıyan
- ✓ Değerleri uygulayan /cisimleştiren

İnsanın bu görünümü dayandığı her felsefi görüşe göre değişir ve sınırları o düşüncenin temel esaslarına göre belirlenir. İnsan bir yönü ile değer veren varlık olduğu gibi aynı zamanda değer alan değerleri kabul eden bir varlıktır. Bir düşünce, insanın değer verme özelliğini konu ile ilgili diğer bütün özelliklerinin önüne geçirdiği takdirde, farklı sonuçlar ortaya çıkacaktır. İnsanı değer belirlemede özne kabul eden yaklaşım, insanın değer veren yönü asıl ve esas kabul etmesi sebebiyle, onu değer veren ve belirleyen yegâne varlık olarak görür. Bu durumda şu sorular akla gelebilir: Bireyin değer veren bir varlık olması, onu tek değer belirleyici olarak kabul etmemiz için yeterli midir? İddia edildiği gibi insanın kendisi için iyi ve kötüyü belirleme yetkisi sadece ve sadece kendinde midir? Eğer bu sorulara verilen cevap “evet” şeklinde ise aşağıdaki sonuçlara ulaşılabılır:

1. Bir şeye değer diyebilmemiz için tek bir insanın dahi onu değerli olarak görmesini yeterli saymamız

gerekir. “Ben yaptım oldu” şeklinde özetlenebilecek bu düşüncede, değerlerin bir ölçütü olmadığı görülür.

2. Bu durum zorunlu olarak değerlerin göreceli olduğu sonucuna götürecektir. Değerlerin göreceli olduğu iddiası mutlak değerlerin olmadığını iddia etmek manasına gelir. Bu şekilde değerlerin çokluğu veya değerlerin yokluğu problemiyle karşı karşıya kalınır.
3. Mutlak değerleri reddetmek aynı zamanda değerlerin evrenselliğini de reddetmeyi gerektirir (Bauman, 2016, s. 79).
4. İyi, doğru, güzel ve çirkin muğlak olduğunda, her insanın kendi değerleri eleştirilemez ve yargılanamaz olarak kabul edilir. İnsanlar ahlaki olarak iyi veya kötü diye nitelendirilemezler (Bauman, 2016, s. 22).

Bu sonuçların her biri rölativist ve postmodern hayat tarzının göstergesidir. Dolayısıyla postmodern düşüncenin bir sonucudur. Aynı zamanda tektipleştirici modern paradigmaya karşı çıkan eleştirel felsefede büyük oranda bu düşüncelerden istifade etmiştir. İnsanı özne kabul eden yaklaşımlarda değerler eğitimi doğal olarak iyi veya kötünün bilgisi üzerinden belirlenmezler. Dolayısıyla bu yaklaşım iyilik, doğruluk, adalet, merhamet gibi değerlerin ontolojik hakikatini göreceli olduğu iddiasıyla kabul etmeyecektir. Bunların yerine; saygı, sevgi, hoşgörü, empati, sorumluluk, katılımcılık, özgüven, özgürlük, değişim gibi kavramlar değer olarak ön plana çıkacaktır. Bunun yanında mutlak hakikat inancı, değerlerin bireysel olmadığı düşüncesi, iyi ve doğrunun hakikatinin olduğu fikri, postmodernizmin şiddetle reddettiği, hatta dışlayıp, kınadığı bir anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysa bu düşünce için tutarlı olan, bu fikirlere de saygı çerçevesinde yaklaşıyor olmasıdır. Bu düşünce sahiplerinin “Hiç kimse, saygı duymadığı bir fikre saygı duymaya zorlanamaz. Herhangi bir fikre saygı duymadığı içinde kınanmayı hak etmez.” demeleri kendileri açısından daha tutarlı gibi görünmesine karşın, “her fikre saygı duyulması” gerektiği gibi bir dayatma içerisinde oldukları ve böyle bir sloganı evrenselleştirmeye çalıştıkları görülür. “senin fikrin saygı duyarım”, “beğenmeyebilirsin fakat saygı duymalısın” şeklinde güncel hayata yerleşmiş olan bu kalıplar, aslında postmodernistlerin fikirlerindeki mutlakçılık ve evrensellik arzusunu yansıtmaktadır. Oysa onlar mutlak ve evrensel olanı kabul etmediklerini iddia etmektedirler.

Postmodernizm doğruyu doğru olmayandan ayıran herhangi bir ölçüt kabul etmemektedir. Bu sebeple her anlayışın eşit düzeyde doğru olduğunu ve hiçbir engelle karşılaşmadan yaşaması gerekliliğini savunur (Feyerabend, 1991, s. 108). Ayrıca, ayırım yapmaksızın bir bireyin düşüncesinin başka bir bireyin düşüncesi kadar değerli olduğunu söyleyemeyiz. Tıpkı ayırım yapmaksızın bir kültürün herhangi bir kültür kadar iyi olduğunu da söyleyemediğimiz gibi. Yamyamlığı ya da ırkçılığı yasaklayıp, aynı zamanda ırkçıların ya da yamyamların kültürünü tanıyamayız (Baumann, 2006, s. 111). O halde farklılıkları kabullenmek ve hoş görmek adına ırkçı düşüncelere de mi saygı duyamayız ?

Doğal yaşantı içerisinde insanların birçoğu, bir süre sonra daha önce yapmış oldukları seçimlerden pişmanlık duymakta ve o seçimin aslında yanlış olduğunu ifade etmektedirler. Bu durumda insan, bir süre önce değer verdiği

bir şeyin, bir süre sonra değersiz olduğunu kabul eder ve daha önce vermiş olduğu değeri yanlış görerek yargılar. İnsanın kendi vermiş olduğu değeri yargılayabilir olması, rölativitenin “değerler yargılanamaz” ilkesine terstir. Eğer bir insan kendi değerlerini bir müddet sonra yargılayabiliyorsa, bir başkasının bu değerleri bugün yargılayamaz olması ne derece tutarlı olabilir. Bu bir paradoks değil midir? Aynı zamanda değerler konusunda “muğlak” olan bir anlayışı, “değerler yargılanamaz” türünden mutlak bir inanca götüren sebeplerin sorgulanması gerekmez mi? Her insanın yaşadığı sürece bütün tercihlerini doğru olarak kabul etmesi, hiçbir tercihinden pişmanlık duymaması ise vakıya terstir. Hatta bir çeşit psikolojik rahatsızlıktır. Bu durumda muğlak değerlerin “eleştirilemez ve yargılanamaz” olduğu düşüncesi pek tutarlı görülmemektedir. Aslında rölativizmin ve postmodernitenin esas aldığı ve bütün düşüncelerini onun üzerine bina ettiği, fakat hiçbir şekilde ispat edemediği başlangıç noktası insanı özne olarak kabul etmesidir. Görüldüğü kadarıyla postmodernite “olan”la yetinir ve lügatinde “olması gereken” yoktur. Bu yönüyle baktığımızda “postmodernizmin hakikati vakıya teslim olmaktır” denilebilir. Bu anlayış, insan üzerinden mutlağa ulaşamadığı için etkileşim içinde olduğu ne varsa hepsini muğlak bırakmış görünmektedir. Postmodern etik anlayışı savunucularından Bauman (2016, s. 51) şöyle der: “Meselelerin önceden belirlenmiş çözümleri yoktur. İçkin bir şekilde tercih edilebilir yönlerin bulunduğu yol ayrımları da yoktur. Öğreneceğimiz, ezberleyebileceğimiz ve kullanabileceğimiz kesin ilkeler yoktur. İnsan gerçekliği karışık ve müphemdir. Dolayısıyla, soyut etik ilkelerinin tersine ahlaki kararlarda müphemdir. Biz böyle bir dünyada yaşamak zorundayız.”

Değerlerin öznesini insan olarak kabul edenlerin düşüncelerini İslami perspektiften ele aldığımızda, daha sonra üzerinde durulacağı üzere İslam’ın temel esaslarından kabul edilen “tek hakikat” ve “mutlak doğru” inancına uygun olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımın İslami bir eğitim programında esas alınması, programı İslami olmayan sonuçlara ulaştırabilir.

2.2. Toplumu Özne Kabul Eden Değer Anlayışı

Toplumu özne kabul eden değer anlayışında değerleri belirleyen, sınırlayan ve organize eden yegâne unsur toplum olarak kabul edilir. Bir toplumun değerleri, o toplumun kimliğinin en belirleyici ögesi olarak görülür. Değerler, toplum tarafından benimsenen birleştirici olgular, toplumun sosyal ihtiyaçlarını karşıladığına inanılan ölçütler olmaları sebebiyle, toplumun kültürel kalıplarını yansıtmaları yönüyle de önemlidir (Özgüven, 2004, s. 349-350). Değerlerin aşınması toplumsal kimliğin yıpranmasını, toplumsal kimliğin yıpranması ise asimilasyonu ve yozlaşmayı doğurur.

Bu düşünceye göre ahlak, bir toplumsal düzen kavramıdır. Öncelikle ve çok büyük ölçüde toplum içinde bir şekilde oluşturulmuş olan norm ve kurallar sistemine karşılık gelir. İnsanların davranışlarını ve birbirleriyle olan ilişkilerini düzenlemek amacıyla oluşturulmuş eylem kuralları veya normlar silsilesi olarak kabul edilir. Ahlaki değerler söz konusu toplumun yaşama pratiğini, hayata ve dünyaya bakış tarzını ve değer dünyasını meydana getirir. Bu anlayışın alışkanlıklarla, toplumun dünyayı anlama ve değerlendirme

biçimiyle, gelenek ve görenekleriyle ilgili olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle toplumdaki normlar ve kurallar, ahlak ve değerler sistemini meydana getirir (Cevizci, 2014, s. 13).

Her bir toplumun kendine göre değerleri ve bir ahlak anlayışı vardır. Daha çok kültürle aktarılan toplumsal değerler, toplumsal hayatın varlığının sürdürülebilirliği açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. İnsanlar kendi değer algıları üzerinden bir değerini değerlendirdikleri gibi, toplumlarda kendi değer algıları üzerinden diğer toplumlara değerlendirmektedirler. Bu açıdan ele alındığında, toplumlar için belki de en önemli ölçüt, toplumsal değerler olarak görülebilir. Bir toplumun kendini oluşturan değerlerin farkında olması, kendisi ve diğerleri arasındaki toplumsal farklılıkların belirlenmesi anlamlıdır. Toplumsal tarih, kültür, değerler, gelenek görenek, yasa ve dil gibi öğeler, toplum içerisindeki çatışmaları, gelişmeleri ve uyumu anlamak için oldukça önemli parametreler olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocuk, toplum içerisinde ailesinden, öğretmeninden ve arkadaşlarından öğrendiği davranışları ve bu davranışları organize eden değerleri yaparak, yaşayarak ve aynı zamanda içselleştirerek öğrenir. Birey, büyüme sürecinde aynı zamanda ait olduğu kültürü de öğrenir ve bu değerleri gelecek nesillere aktarmanın yollarını arar. Bu şekilde toplumsal kimlik, kuşaktan kuşağa aktararak oluşmaktadır. Bundan dolayı her kuşağın kendi kültürünü oluşturması beklenemez. Kültür bir önceki kuşakla etkileşim sonucunda meydana gelen bir süreçtir. Aynı zamanda toplum, diğer toplumlardan etkilenecek zaman içinde belli ölçüde değişiklik yaşayabilir. Bu sebeple toplumsal kimliğin belli değerler çerçevesinde oluştuğu fakat değişime de açık bir yönünün olduğu unutulmamalıdır (Çınar, 2013, s. 200-204). Bireysel ve toplumsal değerlerin aynılığının veya birbirine yakınlığının, toplumsal kimliğin oluşmasında ve kalıcı olmasında en önemli etkenlerden biri olduğu söylenebilir. Değerlerin belirleyici öznesi toplum olarak kabul edildiği takdirde birey, değerleri idrak eden, süreç içerisinde kavrayan ve özümseyen konumundadır. Bu durumda bireyin yaşadığı topluma uyum göstermesi çok daha kolay olacaktır. Fakat toplumların birbiriyle olan ilişkileri ve farklı değerlerle tanışmaları, zamanla toplumsal değerlerin sorgulanmasına sebep olmaktadır. Farklılıkların sorgulanması ise ister istemez toplumsal değerlere karşı güvensizliğe ve değerlerin sorgulanmasına yol açacaktır. Toplum değer belirleyici olarak kabul eden yaklaşımlar çoğu zaman yerel özellikler gösterirler. Değerler toplumun ihtiyaçları ve toplumsal fayda ilkesi uyarınca gelenekten ve töreden beslenir. Kimi zamanda ulusalcılık üzerinden toplumsal değerler üretilir. Bütün olarak insanlığı bir toplum olarak kabul eden ve bütün insanlığa hitap eden toplumsal değerler olduğunu iddia eden modernite ise kapsamı ve etkinliği daha fazla olduğu için ayrı bir başlık altında ele alınmıştır.

2.2.1. Modernizm ve Değerlerin Öznesi

Toplum değerlerin öznesi olarak kabul eden etkin düşünce akımlarından biri de modernizmdir. Bir yaşam ve düşünce biçimini ifade eden modernleşme, modern dünyayı oluşturan süreçleri anlatan bir terimdir. Bireyselleşme, sekülerleşme, endüstrileşme, kültürel farklılaşma, bürokratikleşme, metalaşma, kentleşme ve rasyonelleşme terimlerini içinde barındırır (Best & Kellner, 2016, s. 18). Modernleşme akıl, bilim, nesnellik ve evrensellik üzerinden yürüten bir

düşünce tarzıdır. Modernizmin idealize ettiği bilgi toplumunda gerçek sermaye ve en önemli kaynak nesnel bilgidir (Tezcan, 1993, s. 43). Nesnellik, bilimin kavramlarının her zaman ve her yerde evrensel olarak uygulanabilir olmasını da içermektedir (Benton & Craib, 2008, s. 179). Akılcı, bireyci ve seküler kimliği ile öne çıkan modernite, fayda ve mutluluğun birey için mi yoksa kamu için mi daha fazla öncelikli olarak kabul edileceği şeklindeki bir soruya, kamunun her zaman ön planda tutulması gerektiği şeklinde cevap vermektedir. Çelişki gibi gözükse de bu cevabı açıklamak için; bireyin toplumsal bir varlık olmasını ve kamunun menfaatine olan şeyin bireyin de menfaatine olacağını söylemektedir. Yani onlar açısından bireysel alanla kamusal alan birbirinden farklı düşünülemez (Toku, 2019, s. 3) Bunun yanında toplumu özne kabul eden değer anlayışı, değerlerin kişiselleştirilmesini doğru kabul etmez. Onlara göre, değerlerin tamamen kişiselleştirilip, kişilerin ilgilerinin tatmini noktasına indirgenmesi, kişiden kişiye, zamana ve ortama göre değişebilen subjektif yargılar olarak değerlendirilmesi, toplumsal değerlerin hiçe sayılması sonucunu doğurmaktadır (Özensel, 2014, s. 21). Bu sebeple modern düşünürler ahlakın insan yaşamının doğal bir özelliği olmaktan çok, tasarlanması ve insan davranışlarına sokulması gereken bir şey olduğunu kabul ederler. Bu kabulden hareketle, her şeyi kapsayan birleştirici bir etik, insanların öğrenebilecekleri ve itaat etmeye zorlanabilecekleri tutarlı bir ahlaki kurallar bütünü oluşturmaya ve insanlara kabul ettirmeye çalıştılar. Bu yüzden oluşturdukları ahlak anlayışını evrensellik sloganı üzerinden yayma uğraşısı içine girmişlerdir. Modern yasa koyucuların pratiğinde evrensellik; egemenliklerinin uzandığı bölge üzerinde bir grup yasanın istisnasız hâkimiyeti anlamına gelir. Onların niyetleri, aydınlanmacı felsefecilerin evrensel insan doğası modeli üzerine inşa edebilecekleri “epistemolojik zemini” sağlamaktadır (Bauman, 2016, s. 19).

Modernite ve din ilişkileri açısından olay şu şekilde yorumlanabilir: Modernitenin ilham aldığı felsefeciler, insan doğasını temel alan etik kodlar oluşturma uğraşındaydılar. Bundan hareketle bütün toplumlar için geçerli olan ve evrensel olanı yakalamaya çalışıyorlardı. Modern felsefecilerin vahye karşı saldırıları, dinsel otoriteyi gayri meşru kılmayı amaçlıyordu. Bu şekilde toplumda ortaya çıkan boşluğu, evrensel olduğunu düşündükleri ahlak üzerinden inşa edeceklerdi. Modern düşünce, aslı ilahi dine dayanan “tek doğru” kavramını kendine temel alarak, “ilerleme” adına rasyonaliteyi esas kabul etmiştir. Rönesans hümanistleri, Tanrının yerine insanı koymuş, insanı evrenin merkezine yerleştirmeye çalışarak onu bir nevi tanrılaştırma yoluna gitmişlerdir. Evrensel ahlak düşüncesini uluslara açıklamak, ahlaki davranış ilkeleri konusunda uluslara yön göstermek görevini aydınlanmış seçkinler üstlenmişlerdir. Aydın felsefecilerin ettiği, evrensel geçerliliğe ilişkin daha radikal ve uzlaşmaz bir iddiayla vahyin yerini almak için mücadele etmiştir. Böylelikle modern felsefeciler, ulusların tinsel yöneticileri ve koruyucuları olarak ruhban sınıfın yerini almışlardır (Bauman, 2016, s. 38-42). İnsanların ancak rasyonel akılla tek doğruya ulaşacağı iddiası, vahyin hâkimiyetine bir başkaldırı olarak gelişmiş, siyasal gücü elde edince de vahye karşı evrensel tek doğru projesini rasyonalizm üzerinden gerçekleştirmeye çalışmıştır. Sadece rasyonel doğruları kabul ederek evrensel bir doğruya ulaşacağını iddia eden modernizm, aslında mutlak din

anlayışını rasyonellik üzerinden inşa etmeye çalışan taklitçi bir zihniyet olarak kabul edilebilir. Şüphesiz modernist bakış açısı, mutlakiyetçi olup; totalleştiricidir. Çünkü ilerleme fikrinden hareketle, temel olarak modernizm, bilginin kutsallıktan ve mitlerden arındırılarak rasyonaliteye dayandırılmasını öngörmektedir. Fakat bunun yanında kutsalın amaçlı, mutlak, evrensel vb. görüşlerini rasyonalist ve hümanist anlayışa uyarlayarak benimsemiştir. Rasyonalist düşünce sürecinin etik temelinde, 'hümanizm' esasına dayalı olarak, 'kulluk' karşısına konumlanan 'özgürlük' ve 'eşitlik' gibi değerler yer almaktadır (Şaylan, 1999: 43-44). Modern etik, felsefede farklılığa yer vermeyen, toptancı, 'ben-merkezli' bir yaklaşımla ahlaki meseleleri ele alarak, sistematik bir biçimde kendi belirlediği doğru davranışı göstermeye çalışmıştır.

Modernizme göre bireyler aklın, yalnızca aklın hâkim olduğu rasyonel olarak örgütlenmiş "şeffaf" bir toplumda belirsizlik ızdırabından kurtulacaklarına ikna edilmişlerdir. Fakat zamanla bunun bir hayal olduğu, böyle bir ihtimalin hiç olmadığı ve olmayacağı ortaya çıkmıştır. Herkese özgürlük vaatleriyle sahneye çıkan bu görüşün, "her şey güzel olacak" sloganının süreç içerisinde başarılı olmadığı, bir çeşit ütopya olduğu görülmüştür. Kuşkusuz toplumun hiçbir yerinde tam özgürlük ya da tam bağımsızlık bulunmaz. İkisi de gerçek durumların arasında yer aldığı hayali kutuplardır (Bauman, 2016, s. 48-49). V.G.Kiernan'ın deyişiyle, "sömürgeci ülkeler dünyaya yalnızca düzeni değil, aynı zamanda uygarlığı yaydıkları inancına sıkı sıkıya sarıldılar" (Kiernan, 1988, s. 311).

Toplumunu özne kabul eden anlayış daha çok yargısal ahlaki kavramsallaştırmasını öne çıkararak: ahlaki, sistemli yasalar, zorunluluklar ve haklarla ödevler arasındaki evrensel bağlantılar açısından ele alır (Haynes, 2014, s. 26). "Aklın yolu birdir" anlayışına göre hareket eden bu düşüncede doğrular ve yanlışlar rasyonel düşünceyle belirlenir, gerekirse bilimsel verilerle desteklenir ve insanlığın ortak kabulüne sunulur. Bu düşüncenin meşru bilgi kaynağı seküler bir etkinlik olarak sınırları belirlenen bilimdir (Demir, 1992, s. 27). Bilimin her şeyi anlama ve açıklamada tek araç olduğunu kabul eden bu anlayış, 20.yy.'ın başlarında bilimin sabitelerinin sarsılmasıyla beraber, bilgiyi bilimle sınırlamanın faturasını ağır ödemiştir. Nitekim Postmodernler, fikirlerini yine bilimsel verilerle destekleyerek, bilimsel bilginin dayandığı sarsılmaz bir temelin varlığını reddetmişlerdir.

Modernite pragmatist yönüyle doğru ve yanlış belirlemedeki temel ölçütü, fayda olarak kabul eder. Bu durumda toplumsal faydanın meşruiyeti ancak toplumsal kabul üzerine bina edilmiştir. Belirlenen ahlaki değerlerin toplumsal kabul görmesi içinde, ikna yoluna gidilmiş, üretilen değerler sermayenin desteğiyle ve propaganda yoluyla toplumlara kabul ettirilmeye çalışılmıştır. İlerlemeci bir anlayışa sahip olan bu düşüncede bütün problemlerin çözümü gelecektedir. Günümüz uğraşlarının tümü gelecek nesillerin mutluluğuna adanmıştır. Bir müddet insanlar "daha mutlu yarınlar için" bu düşünceye ikna olmuşsa da daha sonra sunulan vaatlerin gerçekçi olmadığı bir temenniden ibaret olduğu görülmüştür. Bu durum özellikle batıda yeni arayışlara perde aralamıştır.

Modern eğitimde değer anlayışı da seküler, rasyonel ve bilimsel kriterlere göre belirlenmiştir. Bu anlayışa göre evrensel ahlaki değerler vardır ve insan doğasında var

olduğuna inandıkları bu değerlere ulaşmanın yolu eğitimden geçer. Değerlerin temelinde rasyonel aklın ve bilimin belirlediği ilkeler vardır. Herhangi bir insan veya toplum bu değerlerin dışında bir iddiaya sahip olursa kınanır ve dışlanır. Ayrıca gelişmemiş, geri kalmış, bilim dışı, dogmatizmin etkisinden kurtulamamış gibi sıfatlarla yıpratılarak, düşüncesi geri plana atılır.

2.3. Değerlerin Aşkın Bir Öznesi Olduğunu Kabul Eden Anlayış: İslam ve Değerlerin Öznesi

Farklı bir yaklaşımla değer kelimesi, "kutsallığı olan, kutsallık atfedilen" bir kavram olarak da tanımlanabilmektedir. Bir kısım düşünürler değerleri elde etmeyi bir yükümlülük olarak kabul etmiş ve her yükümlülüğün, aşkın varlıkla süjenin ilişkisinde; ikincisinin hamlesi ve birincinin daveti ile meydana gelip, geliştiğini söylemişlerdir." (Ülken, 1968, s. 316). Hatta değer kavramıyla beraber ödev ve yükümlülüğün de ortaya çıkmasının sebebinin, değerdeki bu aşkınlık ilkesine bağlamışlardır (Kılıç, 1996, s. 362).

Bu düşüncede genellikle bilgi ve değerler Tanrı'ya dayandırılır. Evren ve evrendeki varlık nesne ve olayların yaratıcısı tanrıdır. Tanrı peygamberlere gönderdiği kutsal kitaplar ve evrendeki çeşitli işaretler aracılığıyla insanların varlık, bilgi ve değerler konusunda gerekli bilgiye ulaşmalarını ister (De Libera, 2005, s. 15). Tanrıyı mutlak bilgi, irade ve kudret sahibi olarak kabul eden bu düşünceye göre, sınırlı bir varlığın bu evreni tam olarak kavraması imkânsızdır. Bu sebeple mutlak doğruluğu tanrısal bir temele dayanan bilgilerde aramak ve insani düşüncelerin doğruluğunu kutsal kitapların verileriyle test etmek gerekir (Aydın, 2019, s. 2). Değerlerin aşkın bir öznesi olduğu düşüncesi İslam inancında da mevcuttur.

Kur'an düşünce sisteminde Allah, kendi ihtişamı ve yeterliliği içinde bulunan, yarattıklarından ve insanlardan uzak duran, kullarının davranışlarına ve düşüncelerine karışmayan bir varlık değildir. Kur'an'ın düşünce sistemi, merkezinde Allah olan bir sistemdir. Derece ve önem bakımından ondan üstün bir değer yoktur. Onun için bu sistemde Allah fikri yukarıdan aşağıya her şeye hâkimdir ve hiçbir şey ondan bağımsız değildir (Ateş, trs., s. 107).

Kur'an'da değerlerin merkezinde Allah olduğu için, kendisine değer nispet edilen her şeyin Allah tarafından değerinin kabul edilebilirliğine bakmak gerekir. Yani bir şeyin değer olup olmadığının tespiti Allah'a bırakılmıştır. Bir şeye Allah değer vermişse o şey değerlidir. Eğer Allah onu değersiz olarak belirtmişse o şey değersizdir. Dolayısıyla İslam'da değer belirleyen özne bizzat Allah'ın kendisidir. Her olguyu ve her olayı Allah'ın değerli görüp görmemesine göre ele almak gerekir (Koca, 2018, s. 123). Kur'an, Allah'tan bir delil olmaksızın bir şeyi değerli kabul etmeyi, doğru bir yaklaşım olarak görmemiş ve insanların her davranışları ve her inanışlarında Allah'tan bir delilleri olup olmadığını sormalarını istemiştir. Kur'an'da kendi düşüncelerini esas kabul ederek, aslında bir değeri olmadığı halde bazı şeyleri değerli kabul edip, onları Allah'a eş koşanlar kınanmıştır. "Biz onlara, bize ortak koşmalarını söyleyen bir belge mi (bir ferman) indirdik?" (Rum- 30/35) Nitekim Kur'an, Kehf suresinde Ashab-ı Kehf'in dilinden şöyle der: "Onların olayını sana biz gerçek olarak anlatıyoruz: Onlar, Rablerine inanmış birkaç gençti. Onların hidayetlerini artırmış ve kalplerini pekiştirmiştik.

Durup, şöyle demişlerdi: "Rabbimiz göklerin ve yerin Rabbidir, O'nu bırakıp başka bir tanrıya yalvarmayız, yoksa andolsun ki, batıl söz söylemiş oluruz. Şu bizim toplumumuz, Allah'ı bırakıp O'ndan başka tanrılar edindiler. Oysa onların gerçek olduğuna apaçık delil getirmeleri gerekmez mi? Allah'a karşı yalan uydurandan daha zalim kimdir?"(Kehf-18/13-15). Yukarıda verilen ayetlerin yanında daha birçok ayet, insanlar için değer belirleyici özne konumunda olanın yalnızca Allah olduğunu ifade etmektedir. Ayet ve hadislerden müteşekkil olan ve Müslümanlar için temel veri kaynakları olarak kabul edilen naslar, bir bütün olarak incelendiğinde, gerçeğe uygun olarak varlıkların değerini tespit eden temel belirleyicinin Allah olduğu sonucuna varılır. Bu durumda Allah'ın değer verip, övdüğü veya kullarına tavsiye ettiği şeyler iyi, güzel ve değerli, Allah'ın değer vermediği, verdiği ve kullarını men ettiği, söz, davranış, fikir, olgu ve olaylarda değersiz olacaktır. Söz konusu bu değerler, zaman ve mekânla sınırlı olmayan ve tamamen hakikatle bağlantısı olan değerlerdir.

İnsanlar için de durum aynıdır. İnsanlar içerisinde en değerli olanlar peygamberler ve Allah'ın övdüğü kimselerdir. Hiçbir insan Allah'ın rehber ve yol gösterici olarak seçip değer verdiği, insanlara tebliğ ve irşat görevi yüklediği peygamberlerden daha değerli kabul edilemez. Âdem'in (a.s) değeri Allah'ın ona verdiği değer dolayısıyladır. Âdem'i (a.s) yaratmış ve ruhundan üflemiştir. "*Sonra onu 'düzeltip bir biçime soktu' ve ona ruhundan üfledi.*" (Secde-32/9). İblis, Âdem'e (a.s) Allah'ın verdiği değeri doğru bulmadığı ve kendince bir değer ürettiği için cennetten kovulmuş ve bedbahtlardan olmuştur. "*Rabb'in ona dedi ki: 'Ey İblis, iki elimle yarattığıma secde etmekten seni alıkoyan nedir? Büyüklük mü tasladın, yoksa yücelerden mi oldun.'*" (Sad-38/75). Oysa şeytanın Allah'ın varlığından ve birliğinden hiçbir şüphesi yoktur. Allah'ın göklerin ve yerin rabbi olduğunu ve kendi varlığının dahi Allah'ın eseri olduğunu çok iyi bilmektedir. Aynı zamanda o, Allah'ın dilemesi dışında hiçbir şeyin olmayacağını da bilincindedir. Bu yüzden cennetten kovulduktan sonra dahi, Allah'a yönelerek Âdem'i ve neslini dosdoğru yoldan saptırmak için izin istemiştir. (Araf-7/14) Şeytan, Âdem'i değerlendirirken onu yaratanı ve ona değerini vereni özne olmaktan çıkararak, kendini değer belirlemeye yetkili görmüştür. Bunu yaparken Âdem'in kemalini değil, zaaflarını esas almış ve onun üzerinden bir değerlendirme yoluna gitmiştir. Şeytanın günahı asıl değer belirleyici olan Allah'ın, Âdem'e biçtiği değeri yanlış görüp, kendi değer yargılarını ön plana çıkarmaya çalışması dolayısıyla kendini değer belirleyici olarak sunmasıdır. Şeytan ateşten Âdem ise topraktan yaratılmıştır. Ve şeytana göre varlık itibarıyla ateş topraktan değerlidir. Bununla beraber ateşin topraktan değerli olduğuna dair ona Allah tarafından verilmiş bir bilgi veya bir delil yoktur. Çünkü varlığın da bilginin de her türlü hal, eylem ve davranışın da değerini belirleyen Allah'tır. Zaten tevhidin özü de Allah'ı her türlü fiil, duygu ve davranışta temel belirleyici olarak kabul etmektir (Koca, 2018, s. 113-115). Bu durumda modernite ve postmodernitenin değerlerin öznesini belirleme yaklaşımında şeytana benzer bir perspektife sahip oldukları söylenebilir. Çünkü her biri Allah'ın değerler sistemini dikkate almayarak, kendi değerlerini belirleyici kılma çabasıdadırlar. Bu sebeple İslam eğitimi perspektifinden değerleri konu ederken, temel belirleyici olan yaratıcıyı dikkate almayan her düşünce, hakikate dayanmayan, bir takım zan ve kuruntulardan

kaynaklanan bakış açıları olarak kabul edilecektir. Bu düşüncelerin belli konularda söylemleri hakikatle aynı olsa dahi başlangıç noktası ve temellendirmeleri tamamen farklı olduğu için, kısmi benzerlikler üzerinden ortak sonuçlara ulaşmaya çalışmak zorlamadan öte gitmeyecektir. O halde İslami perspektiften değerler eğitimi gündeme geldiğinde, belki de ilk olarak bu konudaki netliğin ve sınırların kesin ve net bir şekilde ortaya konulması gerekecektir.

İslam düşüncesinde değerlerin temel belirleyicisi Allah olmakla beraber, Allah'ın belirlediği sınırlar çerçevesinde, başka bir deyişle mübah olmak şartıyla, bireylerin ve toplumların bazı şeyleri değer olarak kabul etmeleri de olumsuz görülmemiştir. Bu noktada İslam, diğer birçok alanda olduğu gibi, değer belirlemede de özne olarak Allah'ı almakla beraber, Allah'ın sınırlarını (hududullah) aşmadan yapılan değer vermeye de açıktır. İslam hukuk sisteminde Kur'an, sünnet, icma gibi temel belirleyicilerden sonra toplumsal olarak örfün de hüküm vermede belirleyici olması, bunun en çarpıcı örneklerinden biridir. Aynı zamanda hüküm belli olduğu halde fetvaların zaman mekân ve şahsa göre değişen bir özelliğinin olması yine İslam düşüncesinin bu konudaki açıklığına bir örnek olarak gösterilebilir.

Değerlerin öznesini Allah olarak belirlemek, modernitenin dine karşı konumlandığı "özgürlük" kavramını bir kenara koyarak hakiki kimlik olan "kulluk" kavramının ön plana çıkmasına vesile olur. Bir kul olarak birey, Allah'ın belirlediği değerlere tâbi olarak takvayı kuşanır. Değerlerin öznesini birey olarak belirlemek ise bireylerin arzu ve isteklerinin öne çıkmasını gerektirir. Bu durum bireyin hevâsının artmasına ve davranışlarını hevâ merkezli bir anlayışla yönetmesine vesile olur. Bireyin hevâyı merkeze alması onu takvadan uzaklaştırır ve zamanla kendi değerlerini kendi belirleme arzusuna yöneltir. Kendi arzularını belirleyici kılan kişilerin durumu Kur'an'da "*Hevâsını (nefsânî arzularını) kendisine ilâh edinen kimseyi gördün mü?*" şeklinde ifade edilmiş, onun her konuda arzularına göre karar vermesi kendini ilâh edinmesiyle eş değer görülmüştür. Ayrıca Casiye Suresi 23. Ayette "*Resulüm! Hevâ ve hevesini ilah edinen bilgisi olduğu halde Allah'ın şaşırttığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünü perdelediği kimseyi gördün mü ?...*" denilmiştir. Dolayısıyla bireyin sadece arzu ve istekleri doğrultusunda hareket ederek, kendi ürettiği değerlere kendi koşullarında tâbi olması kınanmıştır. Bu durumda Müslümanca bir eylemin dahi temel saikini bireysel istek ve arzular üzerinden meşrulaştırma girişimleri; İslam'ın değil, rölativizmin meşrulaştırmasının önünü açacaktır. Örneğin Müslüman kadının örtüsünün "Allah'ın emri" olması sebebiyle değerli olmasıyla, "bireysel tercih" olmasından dolayı değerli olması aynı şey değildir. Görüntü aynı olsa bile temellendirme farklı olduğu için her biri temel aldığı düşüncenin işlevini yerine getirmiş olur. Başka bir deyişle biri takvaya hizmet ederken diğeri hevâyâ hizmet eder. Çünkü birincisinde belirleyici özne "Allah" iken, ikincisinde "bireyin kendisi" özne olarak karşımıza çıkmaktadır. Birincisinde birey Allah'a karşı sorumluluğunu yerine getirmesi için davet edilmesi gereken bir varlık iken, ikincisinde birey kendi tercihinden dolayı asla sorgulanmaması gereken bir konumda olur. Bu durumda böyle bir bireyin, kim adına olursa olsun ikaz edilmesi, doğru bir eylem olarak kabul edilemez. Bunun kaçınılmaz sonucu, "herkes dilediği gibi inanır ve inancının ölçüsünü yalnız kendi belirler" sloganıyla hareket eden zihniyeti

kabullenmektir. Postmodern rölativist anlayışın ulaşmak istediği nokta da zaten burasıdır. Dolayısıyla bu düşünceleri esas kabul etmiş bireyde, kendinden başka değer belirleyici kabul etmeyen bir anlayış hâkim olur. Bu durum zamanla din olgusuna da taşınarak; bireyde, emir ve nehy unsurları içermeyen, esnek bir din anlayışı ortaya çıkar. Böyle bir anlayışa sahip olan birey, ister istemez kendisini deizmin vb. inanışların kapısında bulacaktır.

İnsanı özne kabul eden değer anlayışına sahip olanlar, sabit değerlerin olmadığını değerlerin kişiden kişiye, toplumdaki topluma, zaman, mekân ve ortama göre değiştiğini iddia ederler. Bilginin nesnellüğünü reddederler. Hatta onlara göre bilgi denilen şey aslında, egemen güçlerin kendi değerlerini diğerlerine empoze etmesinden başka bir şey değildir (Faucault, 1984, s. 417). İnsanı, değerleri belirleyen tek özne olarak düşünürsek, bu durumda değerlerin göreceli olarak kabul edilmesi oldukça doğaldır. Çünkü değerlerin kişiden kişiye, toplumdaki topluma değiştiği düşüncesi vakıyı yansıtır. Değerler eğitiminde tanrıdan bağımsız, birey merkezli bir perspektif takip ediliyorsa rölativizm kaçınılmaz son olarak görülmektedir. Rölativizm iyi ve kötünün, doğru ile yanlışın, güzelle çirkinin belirleyiciliğini tamamen bireye bıraktığı için, sabit hakikatten söz edilmesini imkânsız kılar. Bu durum, postmodernite üzerinden üretilmiş bir kavram olan “post hakikat” yani hakikat sonrası anlayışına doğru sürüklenmeye vesile olur. Bilindiği gibi “post hakikat” sabit bir hakikatin olmadığı ilkesini temele alan bir kavramdır. Dolayısıyla zaman, mekân ve kişiye göre şekillenen hakikat düşüncesi yok hükmündedir. Nasıl ki biyolojik babalık, babalık için bir ölçüt kabul edilmeyip, kişi kendi babasını kendi bulunduğu pozisyona göre kendi belirler diye bir anlayışa sahip olduğunda babalık yok kabul edilmiş oluyorsa, hakikatin zaman, mekân ve kişiye göre değişmesinde de durum aynıdır. Tercih nesnel gerçekliğin önüne geçmiştir. Postmodernizm içerisinde örtülü olarak bulan hakikatin olmadığı düşüncesi, “post hakikat” kavramının ortaya çıkmasıyla daha da belirginleşmiştir.

İslam düşüncesi insanların kendince değer belirlemesinin bir vakıa olduğunu açıkça kabul eder. Fakat bir şeyin vakıa olması, onun hakikat nazarında bir değerinin olduğu manasına gelmez. Toplumlarda hırsızlık, katillik, zina, iftira gibi suçların bulunması da bir vakıadır. Hiçbir toplum “bu vakıalar vardır var olmaya da devam edecektir. O zaman bu haliyle devam etsin, su akar yolunu bulur” demez. Her toplum bu gibi durumlarda; kimi zaman hukuksal kimi zaman toplumsal yaptırımlarla bu suçlara engel olmaya çalışır. Bu sebeple değerlerin kişiden kişiye toplumdaki topluma değişkenlik arz etmesinden, değerlerin muğlaklığı sonucunu çıkarmak vakıaya ters görülmektedir.

İslam düşüncesine göre insanın veya toplumun kendi değerlerini tamamen kendileri oluşturma durumu söz konusu değildir. Bu sebeple “İslam” adı altında böyle bir düşüncenin savunulması imkânsızdır. Temel çıkış noktası itibarıyla modern dünyanın etik kodları da Allah’ı özne kabul etmediği için, modern dünya ile barışık bir şekilde değerlerin yegâne belirleyicisinin Allah olduğunu iddia etmekte bir hayli zor görülmektedir. Bu sebeple birçok İslam ülkesinde modern değerlere hizmet etmek için programlanmış zorunlu eğitim uygulamalarında, tamamıyla İslami perspektiften programlanmış bir değerler eğitiminin asla kabul görmeyeceğini vakıa göstermiştir. Bu sebeple gerek dini

eğitim gerekse değerler eğitimi birçok Müslüman ülkede modern değerlerin gölgesinde yürütülmüş, çoğu zaman değerler İslami bağlamından kopararak, modern anlayışa hizmet eder bir üslupta sunulmuştur. Bu durumun gençlerin dini anlayışında tutarsızlığa ve belirsizliğe sebep olduğu düşünülmektedir.

3. Tartışma

Bu bölümde değerler eğitiminde özne probleminin özellikle İslam dünyasında yaratmış olduğu temel sorunlar ele alınmaya çalışılacak, problemin Müslüman halk üzerindeki etkisi üzerinde durulacaktır.

Modernite ve postmodernitenin her ikisi de seküler söylemler üretmesine karşın, postmodernistlerin insanı özne kabul etmeleri, dolayısıyla insani olanı -her ne şekilde ve biçimde olursa olsun- kabul etmeleri, modernistleri oldukça tedirgin etmiştir. Çünkü böylesi bir anlayış modernistlerin uğruna çok büyük uğraş verdikleri temel ilkelerin yıkılması sonucunu doğurabilir. Modernistlere göre, eleştirel septik bir tutumla yola çıkan postmodernler, bilimin statüsünü sarsmakta, modernitenin inşa ettiği bütün kazanımları yok etmeye/yok saymaya çalışmaktadır. Eğer doğru-yanlış, iyi-kötü, gerçek-gerçek dışı yoksa bilim yapmaya olanak olmadığı gibi, felsefe yapmaya da olanak yok demektir. Modernistler aynı zamanda postmodern bilim paradigmasının, insanları metafizik çağa, mistik düşünceye ve bu türden bir evren kurgusuna geri çekebilecek, dogmatizme kapı aralayacak bazı özellikler içermekte ve bilimin tüm kazanımlarını alt üst edebilecek söylemler ürettiğini söylemektedirler (Aydın, 2019, s. 9-16).

İslam düşüncesinde insani değerleri belirleyen onlara yön veren ve sınırlarını çizen vahiy olmasına karşılık, Osmanlı’nın son döneminde özellikle 20.yy’nin başlarından itibaren modernitenin baskıcı ve totaliter yapısı, Müslüman dünyadaki din ve değerler eğitiminde oldukça etkili olmuştur. Zaman içerisinde muasır, çağdaş, ileri veya gelişmiş medeniyet olarak isimlendirilen ülkelerin modern değerler olarak kabul ettikleri temel ilkeler, Müslüman toplumların zorunlu eğitim programlarına -kimi zaman zorla- dâhil edilerek, bütün insanlık için tartışılmaz değerler olarak öğretilmeye başlanmıştır. Süreç içerisinde yeni Müslüman nesillerin hakikat algısında değişim yaşanmış, hatta bazen ilahi vahyin belirlediği ilkeler, modernitenin icat ettiği evrensel değerlerle test edilir hale gelmiştir. Kültürel kuşatmanın bütün yönleriyle eğitimi etkilediği bu dönemde, evrensel değer olarak kabul edilen bazı öğelerin, isim olarak dahi olsa, İslami değerlere benziyor olması, bir kısım Müslümanlar tarafından bu değerlerin sahiplenilmesi için yeterli olmuştur. Oysa bu değerleri belirleyen özne ile İslami değerleri belirleyen özne aynı değildir. Bu yaklaşım sonucunda modern değerleri izah ve Müslüman toplumu ikna için işe koşulan İslami argümanlar öznesinden kopararak, modernitenin evrensel kabul ettiği değerler için kullanılan birer araç haline gelmişlerdir. Barış, özgürlük, eşitlik, insan hakları, sevgi, kardeşlik, gibi değerlerin birçoğunun sınırları modern yasa koyucular tarafından belirlenmiş, Müslüman ülkelerde de bu değerler ayet ve hadis literatürüyle desteklenerek topluma sunulmuştur. Bu şekilde Müslüman halkın çağdaş uygarlığın belirlediği kalıpları daha kolay içselleştirmesi hedeflenmiştir.

Modern düşüncenin buyurgan yapısından başından beri hoşlanmayan ve kültürel mirasını koruma endişesi taşıyan

Müslümanlar, kültürel yozlaşmaya sebep olan bu dayatmacı anlayıştan kurtulmak isteseler de kendi çabalarıyla ciddi bir yol kat edememişlerdir. Müslümanlar bu halde iken çağdaş batıda gündeme gelen postmodern anlayış, modernizmin katı rasyonelliğini ve bilimselliğini eleştirdiği ve modern düşünce dışında diğer düşüncelere de kapı araladığı için birçok Müslüman düşünür tarafından bir çıkış yolu olarak görülmüştür. Böylelikle ülkemizde ve birçok İslam beldesinde modernizmin ilerlemecilik adına icra ettiği dayatmalar karşısında yorgun düşen Müslümanlar, postmodernist düşüncenin belirli sloganlarını kendilerine rehber edinerek, modern dayatmalar karşısında postmodernizmin göreceli ve muğlak yaklaşımını, sınımlanacak bir liman olarak görmüşlerdir. Bu şekilde modernlerin hışımına uğramamak için İslami bazı hakikatler postmodernitenin şemsiyesi altında sunulmaya başlamıştır. Bir süre sonra bu durum bazı Müslümanların da postmodern düşüncenin ilkelerini esas kabul etmeleri sonucunu doğurmuş, tıpkı bir zamanlar modernitenin belirlediği ilkeler ayet ve hadislerle süslenerek cazip kılındığı gibi, post modernitenin belirlediği değerler de ayet ve hadislerle süslenerek cazip kılınmaya başlanmıştır. Bu süreçte postmodern değerlerin öğretisi arttırılmış; bireysel farklılık, hoşgörü, empati, kendini gerçekleştirme, saygı, özgüven, özdenetim gibi öznel değerler ön plana çıkarılmıştır. Oysa postmodernizm yanlış bir hakikat algısı değil, hakikatin varlığını tamamen reddeden bir yaklaşımdır. Hakikatin göreceliliği esasına dayanan bu düşünce, zamanla kendi dini esaslarını kendi belirleyen ve bu şekilde kendi cennetini kendi bireysel düşüncesiyle garantileyen bir neslin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle gençlerin düşünce biçimlerinin şekillenmesinde oldukça etkili olan ve değerlerin öznesi olarak sadece bireyi gören bu düşünce, ahlaki ve dini öğelerin daha da yıpranmasına, belirsizleşmesine ve körelmesine öncülük etmektedir. Arzu ve istekleri doğrultusunda hareket etmeyi, hayallerinin peşinden koşmayı esas kabul eden, her ortamda ve her durumda temel belirleyici olarak kendini gören bir öğreti ile yetiştirilmiş gençlere, yaratıp köşesine çekilmiş bir tanrı, bireysel yaşantılarına her an müdahale eden tanrıdan daha cazip gelmektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada detaylı ve karşılaştırmalı literatür tarama yöntemiyle değerlerin belirlenmesinde özne problemi konu edinilmiş, ardından yorumsamacı yöntem kullanılarak, değerler eğitimi uygulamalarında özne probleminin yol açtığı sorunlar çeşitli yönleriyle eleştiriye tabi tutulmuştur. İnceleme sonucunda aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

Araştırmada, postmodern söylemlerin neredeyse hepsinin modern düşünceye karşı konumlandığı görülmüştür. Bu durum konumuz olan değerler eğitiminde belirleyici özne problemi içinde geçerlidir. Modern düşünce değerlerin belirlenmesinde insanı esas aldığı iddia ettiği halde, kendi düşüncesiyle çelişerek ulaşmak istediği ideal toplum için belirlediği değer ilkelerini tüm insanlığa dayatma yoluna gitmiştir. Modern düşünürlerin bu tutarsızlığı postmodern düşünürler tarafından fark edilmiş ve insanın değerleri belirlemede hakiki özne olduğu bir sistem geliştirme uğraşı içine girmişlerdir. Ahlak anlayışında bireyin belirleyiciliğini ön plana çıkaran yaklaşım, ahlakın daha çok iç görünümüne önem vermiş, hatta ahlakın birey dışı görünümünü yok saymaya veya farklı isimlendirmeye yönelmişlerdir. Bu

sebep değeri sadece bireysel iyi niyetin irdelenmesinde aramışlardır. Değerlerin öznesi olarak kabul ettikleri insanı; ahlaki yönden müphem bir varlık olarak kabul etmeleri ve bu sebeple ahlakın herhangi bir amaçlılığa hizmet etmediğini ifade etmeleri, düşüncenin ikna kapasitesini sınırlar gibi görünmektedir. Bunun yanında düşünce, özellikle mutlaklık iddiası güden anlayışlara karşı geliştirdiği güçlü eleştirileriyle dikkat çekmektedir.

Postmodernite gerek insanı gerekse toplumu özne kabul ederek evrensel bir hakikate ulaşamayacağını açıkça göstermiş ve neredeyse modern düşüncenin bu noktadaki bütün itirazlarını çürütmüştür. Bir başka deyişle mutlak değerler ortaya koymada insanlığın gerek birey, gerekse toplum olarak aciz kaldığı ortaya çıkmıştır. Bu acizliğe rağmen insandaki mutlak arayışının inkâr edilememesi, insanın kendi dışında bir güç vasıtasıyla mutlak hakikate ulaşabileceği düşüncesinin önünü açmıştır. Beşeri çabaların sonuçsuz kaldığı bu nokta, aslında İslam düşüncesinin hakikatini bir kez daha teyit etmektedir. Çünkü İslam insana aciz olduğunu ve kemale ulaşmak için kemal sahibinin yolunda yürüyüp, eksikliklerini gidermesini öğütlemiştir.

İslam eğitimi kendi temelleri üzerine yükselebilecek köklü bir geleneği olan ve tüm değerlerinin merkezinde Allah'ın olduğu bir yapıya sahiptir. Çalışmada İslami değerlerin Allah'ın vahyi ile belirlendiği ve insanların fitratına işlendiği sonucuna ulaşılmıştır. Temel değerler Allah indinde belirli ve sabittir. Bu sebeple değerlerin asıl itibarıyla zaman ve mekân üstü bir hakikati vardır. Allah göndermiş olduğu vahiy ile bunların değerini insanlara bildirmiştir. Bu durumda insana düşen değer üretmek, ürettiği değerlerin doğruluğu test etmek ve ardından bu değerleri hayata aktarmaya çalışmak değildir. Müslümanca değer anlayışında, değerleri idrak etmek, kavramak ve hakikatine vakıf olabilmek için uygulamak vardır. İnsanlardaki iyi, doğru ve fazilet arayışı bu idrak arzusunun kaynaklanmaktadır. Bu arzu tarihten bugüne bütün insanlarda mevcut olduğu ve bu yolda çaba harcayan insanlar tarafından hakikatin mutlak olarak kavranabileceği düşüncesinden dolayı İslami değerler evrenseldir. Bunun yanında Allah'ın çizdiği hudutlar dâhilinde bireysel ve toplumsal değer verme ve değer üretme faaliyetlerine karşı İslam düşüncesi müsamahakardır.

Postmodern değer anlayışının İslam'la bağdaşmadığı, hatta İslam'ın temel ilkeleriyle uzlaşamaz şekilde uzak düştüğü görülmektedir. Buna rağmen, batıda postmodernizmin kendini göstermesi; modernitenin baskıcı, sınırlayıcı ve zorlayıcı etkisini biraz olsun kırdığı için, İslam dünyasında din ve değerler eğitiminde postmodern söylemler ve sloganlar kısa zamanda etkili olmuştur. Bu durum Müslüman gençlerin postmodern öğretilerden büyük oranda etkilenmelerine yol açmış ve bir müddet sonra inancının hakikatini bile savunmaktan çekinen "mutlak inancın muğlak müminleri" diye nitelendirilebilecek bir nesil türemiştir.

Değerler konusunda Allah'tan gayrisini esas alan anlayışlarla ayrışılan noktalarda sınırların doğru belirlenmemesi durumunda, İslami bir perspektiften söz edilmesi oldukça zordur. Muğlaklığın hâkim paradigma olduğu ve arkasındaki ideolojik güçle gri tonları dayattığı bir dönemde; mutlak hakikat inancı üzerinden net sınırlar belirlemeye çalışmak, birçok probleme göğüs germek manasına gelecektir. Hatta bu konuda düşünsel bir kaygı

taşıdığınıza insanları ikna etmeniz bile zor olabilir. Çünkü nasıl ki Ortaçağ Avrupa'sında gri söylemlerde bulunanlar din dışı ilan edilip, cezalandırılıp, aforoz edildiyse; bugün de düşüncede mutlak ve net sınırlar çizmek; dışlanmayı, sorgulanmayı, itibarsızlaştırılmayı, yaftalanmayı hatta bazen de yargısız infaz edilmeyi beraberinde getirebilir. Mutlaklığın ve netliğin insaf çerçevesinde ele alınmaksızın - çoğu zaman kasıtlı olarak- bağnazlık, katılık, geniş düşünememe, at gözlüklü ve şiddet yanlısı olma vb. tutumlarla eş görüldüğü bir ortamda, mutlak hakikat söylemini dillendirmek ve belirgin ilkeleri ayakta tutmaya çalışmak, akıntıya karşı yüzmek misali, cesaret ve dirayet gerektiren bir çabadır.

Bütün bu zorluklara rağmen, Müslümanların ivedilikle eğitim sistemlerinde vahyin belirleyiciliğini esas alan bir paradigmaya yönelmeleri gerekmektedir. Modern ve postmodern kınayıcıların kınamasında korkmadan, kevnî ve kitabî ayetlerin belirleyiciliğinde, selim bir akılla değerler konusu ele alınmalıdır. İslam eğitimi perspektifinde, değerlerin öznesi, belirleyicisi ve öğreticisi Allah olarak kabul edildiğine göre, bu paradigmayla hareket eden eğitimcilerin, eğitim programlarını hazırlanırken "Tevfik Allah'tandır" demeleri artık abes karşılanmamalıdır.

Kaynakça

- Ateş, S. (trs.). Kur'an'da Allah-İnsan ve İslam Düşüncesinde Islah. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Aydın Hasan. (2019). Modern Bilime Yönelik Postmodern Eleştiriler ve Etik Değeri. Erişim adresi : http://turkoloji.cu.edu.tr/GENEL/hasan_aydin_modern_bilim_postmodern_elestiri.pdf
- Bauman, Z. (2016). Postmodern Etik. (A. Türker, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baumann, G. (2006). Çok Kültürlülük Bilmecesi. (I. Demirakin, Çev.) Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.
- Benton, T., & Craib, I. (2008). Sosyal Bilim Felsefesi. (Ü. Tatlıcan, & B. Binay, Çev.) İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Best, S., & Kellner, D. (2016). Postmodern Teori. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cevizci, A. (2014). Etik-Ahlak Felsefesi. İstanbul: Say Yay.
- Çınar, A. (2013). Değerler Felsefesi ve Psikoloji. Bursa: Emin Yayınları.
- De Libera, A. (2005). Ortaçağ Felsefesi. (A. Meral, Çev.) İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Demir, Ö. (1992). Bilim Felsefesi. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Doğan, M. (1986). Büyük Türkçe Sözlük. Ankara: Birlik Yayınları.
- Faucault, M. (1984). The Subject of Power, Art After Modernism. New York.
- Feyerabend, P. (1991). Özgür Bir Toplumda Birey. (A. Kardan, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Güngör, E. (1996). Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Haynes, F. (2014). Eğitimde Etik. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kiernan, V. (1988). The Lords of Human Kind. London: Cresset Library.
- Kılıç, R. (1996). Olgu ve Değer Problemi. AÜİFD, 35(1), 355-356.
- Koca, B. (2018). Değerlerin Felsefî ve Kur'anî Temelleri ve Eğitimi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kranz, W. (1994). Antik Felsefe. İstanbul : Sosyal Yayınları.
- Marshall, G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü. (O. Akınbay, & D. Kömürçü, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Önal, M. (2006). Değer. Felsefe Ansiklopedisi (s. 51-62). içinde Ankara: Ebabil Yayınları.
- Ozankaya, Ö. (1975). Toplum Bilimi Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.
- Özensel, E. (2014). Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer. S. Zararsız içinde, Değerler Eğitimi (s. 20-). İstanbul: Ensar Yayınları.
- Özguven, İ. E. (2004). Psikolojik Testler. Ankara: Sistem Ofset.
- Tezcan, M. (1993). Postmodernizm ve Eğitim. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 26(1), 39-50.
- Toku, N. (2019, 02 01). www.nesettoku.com. 12 21, 2016 tarihinde <http://www.nesettoku.com/?p=244> adresinden alındı
- Ülken, H. (1968). Varlık ve Oluş. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Ural, Ş. (2000). III.Eğitim Teknolojileri Bildirimi. Ankara: Tübitak Yayınları.